

سیری در تاریخ معماری اسلامی

عباس رهبری^۱، علی اصغر خسروی^۲، فریده محمدی^۳

۱ عضو هیات علمی دانشگاه فرهنگیان پردیس شهید مدرس سنترج، ایران

۲ دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، خمین، ایران

۳ دانشجوی کارشناسی ارشد نقاشی دانشگاه دولتی فردوس مشهد

چکیده

با بررسی تاریخ معماری در تمدن اسلامی متوجه می‌شویم پس از فتح سرزمین‌های مختلف به دست مسلمانان، آنان با تجربیات و ظرفیت‌های هنری مردم آن مناطق آشنا شدند. گزینش دمشق توسط حکام اموی به عنوان پایتخت خلافت، یکی از عوامل تکوین هنر اسلامی است که باعث پیدایش سبک‌های نوینی گردید. دیگر حکومت‌های اسلامی نیز به فراخور خود و متأثر از هنرهای معماری مناطق فتح شده، هنر اسلامی را به شکوه و بالندگی رساندند. حال این پرسش مطرح می‌شود که هر حکومت اسلامی در طول حیات سیاسی خود چه اندازه در شکوفایی هنر معماری اسلامی بهره داشته‌اند و این اثرات در معماری بناهای مذهبی و غیر مذهبی به چه میزان بوده است. این نوشتار به بررسی حکومت‌های اسلامی بر تکوین هنر معماری در دوره‌های مختلف پرداخته است. گرداوری این نوشتار به روش توصیفی، تاریخی است و کوشش شده مطالب به شکلی قابل استفاده در اختیار خواننده قرار گیرد.

واژه‌های کلیدی: معماری، اسلام، هنر، تاریخ معماری، مکانهای اسلامی.

۱- مقدمه

مسلمین پس از فتح کشورهای مختلف و مخصوصاً پس از فتح ایران با سبک جدید زندگی آشنا شده و نسبت به انواع معماری شهرها، مراکز تجاری، سیاسی، نظامی شناخت پیدا کردند پس از آن معماری اسلامی به سمت بالندگی پیش رفت و به نوعی هدفمند گردید در این بین گروهی نیز به صورت خلاقانه سبکهای مختلف معماری را به صورت خاص ایجاد کردند. معماری در طول تاریخ تمدن بشری بعد اجتماعی انسان را تحت تأثیر قرار داده و بر این اساس ما برای آن یک ماهیت معنوی قائل شده‌ایم. در معماری علاوه بر اقلیم آب و هوایی که در شکل و ماهیت آن اثر گذار است، نوع نگاه مردم آن جامعه، به هنر بر هویت ساختاری آن نیز مؤثر است، همین نوع نگاه است که در یک شهر هم از نظر مادی و هم معنوی اثر خود را نشان می‌دهد. هر گاه به یک شهر وارد شویم و رفتار و اصول شهروندی مردم آنجا بر اساس آموزه‌های اسلام و سنت رسول خدا (ص) بینیم بر اسلامی بودن آن شهر حکم می‌کنیم. همچنین وجود ساختمان‌های خاص در هر شهر همچون مساجد با مناره‌های بلند و بازارهایی به سبک اسلامی نشان دهنده هویت اسلامی آن است و در اینجا می‌توان گفت معماری و شهرسازی در آن منطقه بخشی از تاریخ، فرهنگ و هویت آن مردم شده که نوع نگاه آنان را نسبت به محیط اطراف نشان می‌دهد که این نمایانگر باورهای فکری آن مجموعه نیز محسوب می‌شود.

پاسداشت، حفظ و نگهداری آثار گوهریار بناهای گذشتگان که در ادوار مختلف توسط مردم ساخته شده، می‌تواند پل ارتباطی با مردم گذشته باشد این آثار قسمتی از خاطرات مشترک ملت‌ها محسوب می‌شود. با توجه به هنر بکار رفته در کشورهای اسلامی این کشورها از سایر کشورهایی همچون چین، هند و ... متمایز شده‌اند، البته هم اکنون شاهد از بین رفتن و در حالت خوشبینانه شاهد کم رنگ شدن ارزش‌های هنر اسلامی هستیم.

با عنایت به مطالب بیان شده می‌خواهیم به این پرسش پاسخ دهیم که حکومت‌های اسلامی در زمان خود چه نقشی را در رشد و شکوفایی معماری اسلامی داشته‌اند و معماری اسلامی از چه زمانی آغاز گردیده است و دیدگاه بر این است که معماری اسلامی پس از فتح کشورهایی مثل ایران، مصر و روم شروع به رشد نمود که ما در این مقاله مختصرآً به این پرسش‌ها پاسخ خواهیم داد.

۲- معماری^۱

«معماری» در زبان عربی از ریشه‌ی «عمر» به معنای عمران و آبادی و آبادانی است و «معمار»، بسیار آباد کننده معنا می‌دهد (فرهنگ لغت عربی، فارسی المعانی) و در فارسی معماری به بنایی و علم بنایی آورده شده است (لغت نامه دهخدا) و برخی معماری را سبک طراحی و شیوه ساخت و ساز ساختمان‌ها و دیگر سازه‌های فیزیکی نامیده‌اند (ترجمه از ویکی‌پدیا انگلیسی، مقاله معماری).

بر اساس تعریف بیان شده باید معماری را از مهندسی سازه و ساخت و ساز متمایز نمود. گرچه بسیاری از بناها (نظیر خانه‌ها و مکان‌های عمومی) کاملاً در حیطه دانش معماری است، اما برخی سازه‌ها و بناهای دیگر (مثل یادمان‌ها، پل‌ها، کارخانه‌ها و غیره) وجود دارند که در مرزی بین معماری و مهندسی یا معماري و هنر قرار می‌گیرند؛ بنابراین معماری شامل تمام محیط فیزیکی اطراف بشر است که بر اساس اقتضای نیازهای انسان ایجاد شده و هر فرد باید سهم خود را در این پروژه بزرگ انسانی

---

^۱ Architecture

ادا کند و نمی‌توان این مجموعه عظیم را به گروه خاصی تحويل داده و سپس از آنان بخواهیم آنچه فکر می‌کنیم را خلق و در اختیار ما قرار دهنند.

۳- معماری اسلامی

شاید یکی از مهمترین نمودهای هنر اسلامی معماری باشد. بهویژه مساجد چهار ایوانه و ستون‌دار که معرف هنر معماري اسلامي است (Islam", The New Encyclopedia Britannica 2005). اين عمارت‌هاي باشكوه، می‌تواند تأثير فرهنگ‌هاي متفاوت در درون تمدن اسلامي را نشان دهد. نقش گنبد در معماری اسلامی بسیار قابل توجه بوده و طی قرن‌ها گنبد در معماری اسلامی مورد استفاده قرار گرفته است.

قدیمی‌ترین گنبد باقی مانده در تاریخ اسلام، بخشی از بنای تاریخی قبه الصخره متعلق به سال ۶۹۱ میلادی است. یکی دیگر از گنبدهای شاخص متعلق به بنای زیبای تاج محل متعلق به معماری هندی - ایرانی از سده ۱۷ میلادی است. در اواخر سده نوزدهم میلادی گنبدهای اسلامی با معماری غربی ادغام شد. (Ettinghausen (2003), p.87, O. Grabar (2006), p.87).

هنر اسلامی به ویژه معماری اسلامی بر پنج پایه مردم واری، خودبستنگی، پرهیز از بیهودگی، بهره‌گیری از پیمون (مدول) و نیارش و درون گرایی نهاده و بی شک هنرمندان مسلمان ایران بیش از دیگران بدان‌ها پای بند بوده‌اند (پیرنیا، ۱۳۹۲).

۴- پیدايش معماری اسلامی در اعصار مختلف

۴-۱- معماری در صدر اسلام

در صدر اسلام و دهه‌های اولیه تأسیس حکومت اسلامی، بر اثر شور و حرارت اولیه مذهبی و تحت تأثیر تعالیم نبوی و خلفای اولیه، درباره سادگی و بی‌اعتنایی به تجملات، معماری از اقبال زیادی برخوردار نبود. در این دوران سبک و طرح مستقل و درخور ذکری توسط مسلمانان ابداع نگردید. خانه کعبه در مکه جز حصاری از دیوارهای کوتاه و بامی از برگ نخل نبود (آندره گدار، ۱۳۸۷). مساجد اولیه مانند مساجد مدینه، کوفه و بصره بنایی بسیار ساده بودند در محوطه‌ای مربع یا مستطیل شکل که با دیوارهای خشتی رو به قبله ساخته می‌شدند. با مسدود کردن سه طرف آتشکدها و چهار طاقی‌ها و ایجاد قبله‌گاه از آن‌ها برای برگزاری آیین‌های اسلامی استفاده می‌کردند. گرچه در ایران از مساجد و بنای‌های اولیه اسلام نمونه‌های زیادی به جا نمانده ولی طبق متون تاریخی در دو قرن اولیه اسلام سنت و شیوه معماری و نوع مصالح دوره ساسانی رواج داشته‌است (معماری اسلامی از صدر اسلام تا سلجوقیان. وبگاه اهل‌البیت، ۳۰ فروردین ۱۳۹۰).

خلفای دوره اول اسلام به علت نداشتن ساختار اداری مناسب، مجبور شدند اداره امور کشورهایی را که فتح کرده بودند را به همان حال قبلی حفظ کنند و همچنین به علت نداشتن بنا و معمار، ساختمان‌های موجود را مورد استفاده قرار دهند، کم‌کم ملل مغلوب بنای‌های خود را با مقتضیات و احتیاجات فاتحین وفق دادند و از آن وقت بود که در هنر خاورمیانه به مرور رنگ اسلامی پدیدار شد (آندره گدار ۱۳۸۷).

۴-۲- معماری در دوره امویان

در دوره بنی‌امیه بین سال‌های ۴۱ تا ۱۳۲ هجری قمری در دمشق وضع معماری دچار دگرگونی شد. در زمان امویان هنر و معماری در دنیای اسلام ریشه دواند و آثار بسیار زیبایی در این دوره خلق شد که الگویی شد برای دوره‌های بعد. در بنای‌های

این دوره چه در شیوه معماري و چه در تزیینات الگوهای پیش از اسلام به ویژه یونانی و بیزانسی دیده می‌شود (آندره گدار ۱۳۸۷). مهم‌ترین آثار معماري اين دوره مسجد جامع دمشق در سوريه است که بر روی کلیساي سن ژان (حضرت جان) در سال ۶۳۵ ميلادي ساخته شد. مسلمانان به آن محابی افزودند که در واقع اولين محراب در دنيا اسلام است. همچنان از بناهای مهم اين دوره قبه الصخره یا گنبده سنگی در فلسطين است که در سال ۶۹ هجری آغاز و ۷۳ هجری پایان يافت و توسيط عبدالملک مروان ساخته شد. اين بنا کهن‌ترین اثر اسلامی است که در نهايت کمال باقی مانده.

تحول چشمگير بناها و مساجد ساده صدر اسلام با اين بناها قابل توجه است. مسجد الاقصى هم از بناهای مهم اموي است. اين بنا نيز توسيط عبدالملک مروان ساخته شد اين اثر بر روی يك کلیساي نيمه خراب به نام حضرت مریم بنا شد. بر اثر زلزله از بين رفت و صلاح الدين ايوب آن را تعمير کرد. يكى از زيباترين منبرها که منبت کاري شده است در اين مسجد وجود دارد. دو محراب معروف بنام محراب عمرو و ذكريان نيز دارد. در ايران مسجد تاریخانه دامغان، مسجد جامع ابرقو و فهرج بناهای هستند که به اين دوره منسوب شده‌اند. افرون بر مساجد امويان به‌سبب تجمل‌گرایي به ساختن کاخ‌های عظيم و باشكوه روی آوردن. از جمله کاخ‌های الخضراء، قصر الحير شرقی و قصر خرانه که يكى از کوچک‌ترین قصرها در دنيا اسلام است (معماري دوره اسلامي در عربستان، وبگاه معماری - اطلاعات معماري، ۲۲ آذر ۱۳۸۸).

۴-۳- معماري در دوره عباسيان

در زمان خلفاي عباسى (۱۲۵۸ - ۷۵۰ م) کانون مرکزی دنيا فرهنگي و سياسي اسلام به سوي شرق يعني از سوريه به عراق منتقل شد. پايتخت آنان بغداد و برای مدت کوتاهی سامرا در شمال آن شهر بود. سيصد سال اول حکومت عباسيان، دوراني طلائي محسوب می‌شود و شهرهای بغداد و سامرا به عنوان مراكز فرهنگي و تجاري دنيا اسلام بود (جام جم آن‌لайн، هنر دوره عباسيان). در اين دوران سبکي جديد و مجزا و روش‌های مدرن در تمام قلمرو مسلمانان گسترش يافت و تأثير شگرفی بر معماري اسلامي گذاشت و بغداد و سامرا با سبک‌های معماري تازه مرتبط شدند. امروزه هيچ‌کدام از آثار معماري و هنري از زمان عباسيان در بغداد باقی نمانده اما سامرا همچنان مکانی ویژه برای فهم هنر و معماري دوران عباسى به شمار می‌رود (جام جم آن‌لайн، هنر دوره عباسيان).

در تاريخ معماري، دوره عباسى به لحاظ شكل‌گيری و تكوين تزيينات وابسته به معماري و توجه به وجوهات زيباشناسانه آن اهميت بسیار دارد (دکتر حسن بلخاري. سرگذشت هنر در تمدن اسلامي). در سامرا شیوه جدیدی از کنده‌کاري به نام سبک اوريپ که در آن اشكال هندسي و شبه گياهي تكرار می‌شد، به طور گسترده‌ای برای تزيينات مورد استفاده قرار گرفت.

۴-۴- معماري در تونس و مصر در دوران اغلبيان و فاطميان

زمانی که مسلمانان شمال افريقا را فتح کردند سبک خاصی در معماري نداشتند. آنان با استفاده از سنت‌های محلی و اقتباس از سبک‌های هنري ايران و سوريه دست به ايجاد بناهای تازه زدند. افزون بر اين از معماران و هنرمندان محلی و خارجي - اعم از قبطي، یوناني، سرياني و ايراني استفاده کردند و از طرح‌های بناهای کهن بیزانسی و رومي نيز بهره جستند. به اين ترتيب يك فرهنگ هنري ناهمگن «عرب، برابر» به وجود آمد. در ابتدا مسلمانان فقط به منظور مقابله با حملات دشمن قلعه و رباط می‌ساختند، اما پس از مدتی به ساخت بناهای مذهبی هم پرداختند و سرانجام قصرهای باشكوهی نيز احداث کردند که آنچه اکنون بر جای مانده، بيشتر همان ساختمان‌های مذهبی است (دائره المعارف بزرگ اسلامي - افريقا).

نخستین شهرهای عربی در مصر مانند فسطاط دارای ویژگی‌های شبیه به اردوگاههای نظامی بود. عناصر اصلی شهرها را مسجد، قصر، حمام‌های عمومی و پادگان و حصارهای عظیم و مستحکم تشکیل می‌داد. ویژگیهای معماری مذهبی در قرن‌های ۱-۳ ق/م در آنجا، بنای مسجد‌های بزرگی چون مسجد عمر بن عاص قابل مشاهده است (دائره المعارف بزرگ اسلامی - افریقا). از جمله بناهای غیرمذهبی در این دوران «مقیاس النیل» واقع در جزیره روضه در نزدیکی قاهره قابل ذکر است که برای اندازه‌گیری میزان بالا و پایین آمدن سطح آب نیل ساخته شد. از ویژگی‌های معماری اواخر سده ۳ ق/م (دوره طولونیان) و سده‌های ۴-۶ ق/م (دوره فاطمیان) برپایی بناهای عظیم، طرح ریزی شفاف حجم‌ها و تزیینات به صورت گچبری و حجاری است. مسجد این طولون که صورت اولیه خود را تا امروز حفظ کرده است و مسجد جامع الازهر و مسجد الحاکم در قاهره در شمار بناهای این دو دوره‌اند (دائره المعارف بزرگ اسلامی - افریقا). نخستین آرامگاههای فاطمیان دارای نقشه مربع، طاقی در وسط هر نما و گنبدی بر پایه‌ای هشت ضلعی بودند. برای تزیین مقبره‌ها مقرنس نیز به کار برده می‌شد. مناره‌های دوره فاطمیان دارای پایه مربع و بدنه استوانه‌ای بود که بالای آن طاقک هشت ضلعی قرار داده می‌شد. از آثار معماري شهری باقی مانده در قاهره سه دروازه به نام‌های «باب الفتوح»، «باب الزویله» و «باب النصر» قابل ذکر است (دائره المعارف بزرگ اسلامی - افریقا).

غلبیان به آبادانی و ساختن بناها اشتیاق داشتند. زیاده الله اول مسجد بزرگ قیروان را ساخت و احمد فرمانروای اغلبی نیز مسجد بزرگ تونس را تجدید بنا کرد. از بناهای معروف دوره اغلبیان افزون بر دو مسجد نامبرده مسجد جامع سوسه را نیز می‌توان نام برد . قیروان پایتخت اغلبیان نخستین شهر اسلامی بود که از گسترش اردوگاه نظامی عربی در سده ۱ ق/م به وجود آمد. سنت بناهای مذهبی شرق با سنت‌های محلی غرب آمیخته شد و ویژگی‌های مساجد قرون وسطایی غرب و اندلس را پدید آورد. بنای این مساجد شامل شبستان ستوندار و راهروهای متعدد عمود بر دیوار محراب که به صحن وسیع سنگفرش شده باز می‌شند و نیز گنبدها و سقف‌های مسطح بر روی ناو محوری و ناو محراب و مناره‌هایی بر پایه‌های مربع شکل در سه طبقه بود (دائره المعارف بزرگ اسلامی - افریقا).

تحت تأثیر شورش‌های بربرا و سیاست استیلاگرانه اغلبیان معماری مذهبی و غیر مذهبی این دوره ویژگی دفاعی دارد. این روحیه خشن مریوط به دوره برقراری نخستین حکومت‌های اسلامی در افریقای شمالی به صورت بسیار بارزی در بناهای شهر سوس دیده می‌شود. در معماری دفاعی، به ویژه در ساختن رباط استفاده از سنت‌های محلی رومی و بیزانسی و نیز به کارگیری سبک قصرهای عربی خاور نزدیک مشاهده می‌گردد (دائره المعارف بزرگ اسلامی - افریقا).

۴-۵- معماری در مغرب و اسپانیای اسلامی

نوعی از معماری که در دوران تسلط مسلمانان در اسپانیا شکل گرفت و توسعه پیدا کرد تأثیر شگرفی در معرفی هنر و معماری اسلامی به اروپاییان و نفوذ آن در هنرهای مدرن سده‌های بعدی داشت. اندلس یا همان اسپانیای امروزی، حلقه میانی فرهنگ و هنر اسلام و غرب است. طی حضور هشت‌تصد ساله مسلمانان و تسلط حکومت خاندان‌های مختلف اسلامی مستقر در اسپانیا گروهی از مسیحیان نوعی سبک هنر و معماری متداول شد که از سده هشتم تا یازدهم میلادی (دوم تا پنجم هـ ق) در کنار معماری و هنر اسلامی تحول یافت. این شیوه در سده یازدهم میلادی با نفوذ و رواج هنر رومی‌وار متروک ماند و از میان رفت (راسخون - هنر اسلامی (قسمت دوم)).

در معماری، اولین نمونه حضور مسلمانان در این بخش از دنیا مسجد جامع قرطبه است. حاکمان مسلمان برای ساخت شهری تحت عنوان «الزهرا» با فراخواندن معماران، هنرمندان، معبدسازان، خطاطان و نقاشان از سراسر اندلس، بغداد، مصر و حتی قسطنطینیه، شهری بسیار زیبا با بناهایی باشکوه بنا کردند. یکی از شکوهمندترین این بناها قصر الزهرا و به ویژه تالار پذیرایی

آن بود. باغ‌ها و پارک‌هایی که در الزهرا ساخته شد این شهر را به یکی از زیباترین شهرهای جهان تبدیل نمود. تزیین هنری این قصر با نقش و نگار آیات قرآنی و گچبری‌ها و نقاشی‌های هنرمندانه‌ای همراه بود. در کنار قصر مسجد عظیمی نیز ساخته شد که یکی از بی‌نظیترین معماری‌های اندلسی بود (هنرمندرن - هنر و معماری اسلامی). در میان بسیاری کاخ‌ها بر جامانده از معماری دوران اسلامی اسپانیا مشهورتر از همه کاخ مستحکم الحمرا یا مقرب دژ مانند و شکوهمند امیران مرآکش گرانادا یا غرناطه معروف به سلسله بونصریان است.

۴-۶- معماری اسلامی در ایران و آسیای مرکزی و آسیای صغیر

نوآوری‌های معماران ایرانی در دوران سلجوقی و خوارزمشاهیان از هند تا آسیای صغیر نتایج و پی‌آمدہای وسیعی در برداشت، و آثار ماندگاری را خلق کردند. در عصر سلجوقیان هنر معماری به شکوفایی و کمال نسبی رسید و هنرمندان و معماران آثار فراوانی به وجود آوردند. کاشی لعابدار فیروزه‌ای در ترئین معماری بکار گرفته شد. سلجوقیان در به‌کارگیری گنبد دوپوسته سعی زیادی داشتند. نمونه چشمگیر در این مورد گنبد مسجد جامع اصفهان است. بنای مدرسه از جمله بناهای مذهبی این دوران بود. معماری غیرمذهبی نیز همدوش معماری مذهبی بکار می‌رفت (راسخون - عصر سلجوقی و شکوفایی هنر معماری).

هنر معماری دوران ایلخانیان نیز از دوران‌های شاخص معماری اسلامی بهشمار می‌رود. با تثبیت حکومت ایلخانیان، فاتحان مغول هنرمندان را که جذب دربار عباسیان شده بودند، به خدمت خود گرفتند. وارثان چنگیزخان مغول با قبول دین اسلام دست به تأسیس دولت‌هایی در ایران زدند و هنرمندان را به پایتخت‌های خود در تبریز و مragه کشاندند، از طرفی هم به علت مصالحه‌ای که بین حاکمان محلی شیراز صورت گرفت، شیراز از گزند و یورش مغول‌ها در امان ماند و بر این منوال گروهی از هنرمندان نیز جذب شیراز شدند (وب‌گاه صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، تاریخ هنر ایران - گروه تحصیلی هنر - هنر مغول)، معماری و هنرهای وابسته نظریه کاشیکاری و گچبری در این دوره رشد قابل توجهی داشت.

دوره تیموریان ۷۷۱ - ۹۱۱ هـ / ۱۳۷۰ - ۱۵۰۶ م به رغم نابسامانی و منازعات داخلی و خارجی، دوره رونق فرنگ، هنر، ادبیات، تاریخ، ریاضی و نجوم بود. دربارهای هرات، سمرقند، شیراز، تبریز و اصفهان به‌سبب هنرپروری و هنرمندی فرمانروایان تیموری، محل تجمع و آمد و شد هنرمندان و ادبیان برجسته بود (حکمت، ص ۱۲، ۱۵، سابتلنی، ۱۹۸۸ ب، ص ۴۷۹). پارهای از زیباترین آثار معماری ایرانی در این دوره به وجود آمد که از آن جمله می‌توان به مسجد گوهرشاد در مشهد و مسجد جامع گوهرشاد در هرات اشاره کرد (دانشنامه رشد، معین الدین شاهرخ تیموری).

در دوره صفوی معماری رشد چشمگیر داشتند و در این دوره آثار ارزشمندی پدید آمد که بناهای معماری مهمی مانند مسجد شیخ لطف‌الله، مسجد شاه اصفهان و مدرسه چهارباغ شهرت جهانی دارند. پس از سقوط صفویه و خروج هنرمندان زیادی از ایران در دوره افشاره و زندیه افول هنر معماری را شاهد هستیم.

هنر معماری دوره قاجار را می‌توان آخرین بازمانده از دوران طلایی هنرهای اسلامی بر شمرد و از این لحاظ این دوران بسیار درخور توجه است. هنر معماری این دوره به دلیل نزدیکی به دوره معاصر نیز دارای اهمیت است و بسیاری از کارهای معماری که هم‌اکنون صورت می‌گیرد دارای ریشه‌هایی در هنر معماری دوره قاجار است. تأثیر شدید هنرهای غربی که آشکارا در هنرهای اسلامی معاصر دیده می‌شود از این دوران رخ نمود.

تأسیس مدارس به سبک جدید و فرستادن دانشجو به خارج از کشور برای کسب علم و هنر بود. در زمان فتحعلی‌شاه دومین شاه قاجار، هرچند هنر معماری تا حدی تحت تأثیر هنر معماری غرب قرار گرفته بود اما به شدت متأثر از معماری دوره صفوی

بود و نوعی علاقه به بازگشت به سنت وجود داشت. در معماری علاوه بر بناهای کم اهمیت، ساخت بناهای عام المنفعه مثل ساختن پل و قنات و مرمت آرامگاه‌های ملی نیز به‌اجام رسید (وب‌گاه آفتاب - هنر قاجاریه). در زمینه معماری اگر چه در این دوران هنوز در گوشه و کنار کشور نشانه‌هایی از ادامه شیوه پیشین معماری موسوم به شیوه اصفهانی به‌چشم می‌خورد و بناهای درخشنای ساخته می‌شد اما شروع انحطاط شیوه اصفهانی در معماری از دوران محمد شاه قاجار رقم خورد هرچند این سستی و افول، پیش‌تر در دوره افشار و زند آغاز شده بود در این مرحله کیفیت رنگ‌ها و غنا و شفافیت کاشی‌ها رنگ باخت و مصالح به کار رفته در بنا و شیوه ساخت و ارائه تزیینات افت چشم‌گیری کرد. با این وجود در این دوره به تزیینات توجه فراوانی شد که آن را در کاخها و منازل مسکونی مهم این دوره می‌توان مشاهده کرد. آینه‌کاری و گچ‌کاری به سرعت رایج شد و سقف‌های چوبی خانه‌ها نقاشی شدند (حاج سید جوادی، سید محسن). در این دوره نوآوری‌های اساسی در معماری مذهبی و سنتی بازارها، حمامها و کاروانسراها صورت گرفت. به‌طور کلی هنر معماری در دوره قاجار در سطح نازل‌تری نسبت به هنر دوره‌های قبلی ارزیابی می‌شود و اغلب آثار پدید آمده در این دوران دارای شکوه و عظمت پیشین نبودند (وب‌گاه آفتاب - هنر قاجاریه).

۴-۷- معماری در عثمانی

هنر معماری عثمانی در ابتدا رنگ و بوی معماری سلجوقی را داشت که خود ریشه در معماری ایغورهای ترک آسیای میانه دارد. هنر عثمانیان در قرن نهم هجری نقطه اوجی برای هنر اسلامی به ویژه در معماری به‌شمار می‌رود و می‌توان عنوان کرد که مساجد این دوره در ردیف زیباترین مساجد جهان قرار دارند. معماران عثمانی به ویژه در طراحی مساجد جامع در استانبول، پایتخت مرکزی دولت عثمانی، پایه کار خود را بر موازین معماری بیزانس منطبق ساختند. مکتب معماری عثمانی به مانند مکتب اسپانیا از تفکر اولیه اسلام پیروی ننمود. در این شیوه شاهد توجه بیش از حد معمار به نمای بیرونی بنا هستیم. استفاده از نمای بیرونی پر ابهت و با شکوه، تعدد گنبدهای فرعی، گنبد خانه مرکزی وسیع و فراخ، شبستان‌ها در طرفین گنبدخانه، استفاده از مناره‌ها در چهار سوی بنا به شیوه‌ای بیزانسی، قوس‌ها و طاق‌های پلکانی و استفاده از سنگ به‌عنوان مصالح اولیه از ویژگی‌های معماری عثمانی به شمار می‌رond (ترکمورونو - بررسی معماری ترکیه).

۴-۸- معماری اسلامی در دوران گورکانیان

دوره گورکانیان هند (۱۵۲۶ - ۱۸۵۷ م) را آخرین عصر طلایی امپراتوری‌های اسلامی می‌نامند. سلسله‌ای که برخی از شکوهمندترین آثار هنری و معماری نظری بنای تاج محل در دوره ایشان بنا شده است (دانشنامه رشد، تیمور لنگ). پادشاهان گورکانی هند به هنر عشق می‌ورزیدند و دربار آنان مجمع هنرمندان مختلفی از سراسر دنیا به‌ویژه از ایران و تاجیکی عثمانی بود. بسیاری از هنرمندان ایرانی در بی‌زوال و فروپاشی سلسله صفوی به دعوت امپراتوران یا حاکمان محلی هند به‌آن دیار مهاجرت کردند. از این رو ادامه سنت هنر تیموری و هنر درخشنان صفوی به خوبی در دوره گورکانیان هند قابل مشاهده است. معماری به بهترین نحو مورد پذیرش و حمایت امپراتوران گورکانی هند قرار گرفت. هنرمندان مختلف با حمایت و سرمایه امپراتوران گورکانی و درآمیختن هنر خود با برخی از عناصر هندی، ترکی و بومی آثار فاخری خلق کردند.

۵- کاربردهای بناهای اسلامی

معماری یک هنر اجتماعی است. معماران گاه بناهایی را با ایده‌های شخصی طراحی می‌کنند و حتی می‌سازند، ولی بیشتر ساختمان‌ها با توجه به نیازهای اجتماعی طراحی می‌شوند. عموماً از معماران انتظار می‌رود که یک ساختمان مشخص را در

یک مکان مشخص طراحی کنند. در روند ساخت یک ساختمان افراد زیادی درگیر می‌شوند؛ به مقدار زیادی سرمایه و منابع و به تخصص‌های دیگری به جز معمار نیاز است.

در طراحی یک ساختمان معمار تصمیم‌گیرنده نهایی است؛ ولی خواست جامعه، قوانین و درخواست‌های کارفرما بر تصمیم‌های او اثر می‌گذارد. اتفاقی مشابه نیز در مورد ظاهر و نمای ساختمان‌ها می‌افتد. گرچه محدودیت‌هایی که توسط عوامل بیرونی بر تصمیم‌گیری معمار اثر می‌گذارد در میان بیشتر معماران، یک واقعیت پذیرفته شده است؛ ولی در تاریخ معمارهای مهمن معروفی نیز وجود داشته‌اند که بر روی کاغذ و بدون توجه به نیازهای جامعه کار کرده‌اند. معماری به عنوان علم و هنر بارها در گذشته مورد بحث و مجادله بوده است. بیشتر مردم اتفاق نظر دارند که معماری هر دوی این‌ها است (آنتونی سی، ۳۸۶).

در هر دوره بنایی با ویژگیهای گوناگون در روستاهای شهرها، جاده‌های کاروانی، مناطق کویری، گذرگاه‌های کوهستانی و شهرهای ساحلی ایجاد گردیده که کاربردهای متفاوت داشته‌اند. به‌طور کلی بنایی دوره اسلامی را می‌توان به دو گروه عمده تقسیم کرد:

الف) بنایی مذهبی: شامل مساجد، آرامگاه‌ها، مدارس، حسینیه‌ها، تکایا و مصلی‌ها.

ب) بنایی غیر مذهبی: شامل پل‌ها، کاخ‌ها، کاروانسرای‌ها، حمام‌ها، بازارها، قلعه‌ها و آب انبارها.

در دو گروه فوق از بنایی دوره اسلامی، مکانی برای عبادت، تجارت و سکونت وجود داشته است. در ذیل به برخی از این مکان‌ها و کاربرد آنان اشاره می‌کنیم.

۶ - مساجد

مسجد مهم‌ترین بنایی مذهبی هستند و نقش مهمی در زندگی مسلمانان داشته‌اند. اقامه نماز جمعه، مراسم مذهبی، ایجاد خطبه‌ها و تدریس در مساجد انجام می‌گرفت. اغلب مساجد در مرکز شهرها، نزدیک بازارها و محدوده دارالحکومه ساخته می‌شدند و اگر شهری به بیش از یک مسجد نیاز داشت، مساجد دیگری از طرف حکومت یا افراد خیر احداث می‌شد. اهمیت مساجد در شهرها به حدی بود که اگر شهری مسجد جامع یا آدینه نداشت، اهمیت شهری هم نداشت. در صدر اسلام مساجد نقشه‌های ساده‌ای داشتند، ولی در طول زمان با طرح‌های گوناگون و تزیینات مختلف، نقشه‌ها پیچیده شدند.

در نقشه مساجد، از قرن چهارم هجری دگرگونی‌هایی به وجود آمد و بر اساس آن، مساجد متفاوت در شهرها احداث شد. مهم‌ترین نقشه‌هایی که در مساجد به کار گرفته شده، شامل یک ایوانی، دو ایوانی، چهار ایوانی و ترکیب چهار طاق و ایوان بوده که معماران دوره اسلامی آن‌ها را از شیوه‌های معماری عهد اشکانی و ساسانی اقتباس کرده‌اند. خیلی از مساجد ایوانی، تغییریافته آتشکده‌های زرده‌شده هستند، جایی که حیاط به عنوان جایگاه آتش مقدس استفاده می‌شده است. امروزه مساجد ایوانی دیگر ساخته نمی‌شوند. مسجد شاه در اصفهان مطابق بهترین نمونه مسجد ایوانی است. همچنین نقشه چهار ایوانی - در ساخت بسیاری از بنایها - الهام گرفته از نقشه کاخ آشور، متعلق به زمان اشکانیان است.

معماران دوره اسلامی مسجد را به شیوه‌های گوناگون می‌آرایند. برای مثال در عهد سلجوقیان آجرکاری، در عهد ایلخانیان گچبری و در عهد تیموریان و صفویان کاشیکاری رواج بیشتری داشته است و در مواردی نیز تزیینات آجرکاری، گچبری و کاشیکاری با هم به کار گرفته می‌شد.

یک خصیصه متداول در مسجد، مناره است، برج بلند و باریکی که اغلب در یکی از گوشه‌های ساختمان مسجد واقع شده است. اولین مناره در بصره و زمان حکومت معاویه اول، خلیفه امویان ساخته شد (فتح البلدان بلاذری. ص ۳۴۳. المعارف ابن قتیبه. ص ۵۶۳). معاویه نظر به این که مناره‌ها موجب برابری مساجد با کلیساها می‌شوند، به ساختن مناره اقدام کرد. در نتیجه، معماران مسجد، فرم برج ناقوسیشان را برای مناره‌های ایشان اقتباس کردند.

۷- مدارس

در صدر اسلام تدریس علوم مذهبی در مساجد انجام می‌شد. به تدریج با توسعه علوم اسلامی، فضای آموزشی از مساجد جدا گشت. در قرن پنجم هجری (همزمان با حکومت سلجوقیان) به تشویق خواجه نظام الملک، مدارس متعددی در شهرهای معروف اسلامی مانند بغداد، ری، نیشابور و جرجان ساخته شد. بعدها نقشه چهار ایوانی که مورد توجه معماران قرار گرفت، برای فضاهای آموزشی طرحی متعارف شد. در اطراف ایوان‌ها، حجره‌هایی به صورت یک یا دو طبقه برای استفاده و اقامت شبانه روزی دانشجویان و طلاب علوم دینی ساخته شد... مدارس نیز همانند مساجد با آجرکاری، گچبری و کاشیکاری تزیین می‌شد.

۸- نخستین شهر بهره‌مند از معماری و هنر اسلامی

شهر دایره‌ای شکل بغداد، پدیده جدید در هنر معماری اسلامی به شمار می‌رود. این شهر به عنوان اولین شهر اسلامی دارای معماری اصیل اسلامی است که معماری خاص در همه جای آن به جا مانده و نه تنها در اماکن عبادی چون مساجد بلکه در قصرها، مدارس و مراکز آموزشی نیز به چشم می‌خورد. زمان ساخت و تأسیس این شهر تاریخی و اصیل به سال ۱۴۵ هجری (۷۶۲ میلادی) باز می‌گردد که توسط ابو جعفر منصور در کنار رود دجله ساخته شد و آن را پایتخت خود قرار داد. این شهر به شکل دایره بوده و شکل جدیدی از بنایهای اسلامی به شمار می‌رفت چرا که بیشتر شهرهای اسلامی مانند فسطاط مستطیل شکل، قاهره مربع شکل و صنعته بیضی بودند.

از این رو نقشه شهر بغداد که به صورت دایره بود، پدیده جدید در هنر معماری اسلامی به شمار می‌رود. این شهر به عنوان اولین شهر اسلامی دارای معماری اصیل اسلامی است که معماری خاص در همه جای آن به جا مانده و نه تنها در اماکن عبادی چون مساجد بلکه در قصرها، مدارس و مراکز اسلامی نیز به چشم می‌خورد. از سوی دیگر معماری و تزئیناتی که در ساختمان‌های این شهر مورد استفاده قرار می‌گرفت بسیار حائز اهمیت بود، چرا که به عنوان یک شهر اسلامی تزئین مساجد، قصرها، قبه‌ها به اشکال مختلف هندسی که نشانگر آرامش و راحتی باشند، اهمت داشت.

بقاوی‌ای دیوارهای قدیمی بغداد، دار الخلافه‌ها، مدارس مختلف، همچنین مساجد مختلف از آثار باقیمانده در دوران اسلامی است که برخی از آثار عبارت‌اند از: مسجد تاریخی امام اعظم، مسجد امام موسی کاظم (ع)، قصر عباسی، مسجد منصور، مسجد المهدی، مسجد رصافه، مدرسه شرفیه در کنار قبر ابی حنیفه نعمان، مدرسه سلجوقی، مدرسه مستنصری، مرقد شیخ عبدالقدار گیلانی و برج بغداد.

۹- ویژگی معماری اسلامی

به طور کلی اصل عنصر فضا در معماری دوران اسلام محل حضور انسان است و سایر عناصر نظیر بدنها و اجزاء ساختمان بر مبنای آن هوتیت می‌یابند. در معماری اسلام علاوه بر فضای سرپوشیده داخلی، فضای سرباز و سرسبز خارجی یعنی حیاط

مرکزی هم از اهمیت فوق العاده ای برخوردار است همچنین در معماری این دوره سقف مانند کف طراحی نمی‌شود بلکه کف با الهام از بستر طبیعت هموار و مسطح است و سقف با الهام از آسمان لایتناهی و کهکشانی طراحی می‌شود

۱۰- اسلام الگوی اصلی معماری مسلمین

دین مبین اسلام برای معماری یک الگوی ذهنی معرفی می‌کند که این الگوی ذهنی در هر شرایطی به گونه‌ای مشابه نیست. اصل مهم در اسلام این است که خانه مسلمان باید به گونه‌ای باشد که از دید بیگانه مصون باشد که این اصل باید در کشورهای اسلامی رعایت شود.

آنچه که می‌تواند معماری اسلامی باشد، یک الگوی ثابت نیست. یک مسجد، خانه یا بازار ممکن است در زمانی واحد ویژگی‌های معماری اسلامی بوده ولی در جای دیگر و در اقلیم دیگری دارای مولفه‌های معماری اسلامی نباشد. معماری اسلامی مفهومی است که در هر زمانی و مکانی و با فناوری، دانش و سرمایه‌گذاری متناسب آن زمان تجلی خاص خود را دارد.

۱۱- عوامل اصلی معماری اسلامی

این عوامل عبارتند از

- ۱- اهالی شهر.
- ۲- فضای قوانین و رفتارهای آدمیان.
- ۳- کالبد شهر از جمله بافت و رنگ

بیشتر معماران و شهرسازان به عامل سوم بیشتری نشان می‌دهند و روی دو مؤلفه اول توجه کمتری دارند چون معماران در دو عنصر اول نمی‌توانند نقش زیادی را ایفاء کنند.

۱۲- تأثیر معماری اسلامی در غرب

جهان اسلام به مدت چند قرن بر روند توسعه معماری در غرب مخصوصاً آمریکا تأثیر فراوان داشته است و این مسئله یکی از جنبه‌های مغفول و کمتر پرداخته شده معماری در غرب است. اولین ساکنان اروپایی تبار قاره آمریکا، مسلمانان اسپانیایی (مورها) بودند که در زمینه ساخت بنا و ساختمان، حرفه و دانشی با قدمت هفتاد سال داشتند. اولین تأثیرات آن‌ها در معماری بنایی در سراسر جنوب غربی آمریکا و در کالیفرنیا به چشم می‌خورد که تأثیرات آن در سبک معماری امروزی در آمریکا نیز همچنان مشهود است.

بسیاری از شهرهای آمریکا ساختمان‌هایی دارند که به تأثیر از معماری اسلامی و سبک مسلمانان اسپانیا و یا سبک‌های متأثر از معماری اسلامی ساخته شده‌اند. علاوه بر آن، بسیاری دیگر از سبک‌های معماری مانند معماری رومانسک، گوتیک، احیای اسپانیایی و استعمار اسپانیایی که در بنای‌های آمریکایی به چشم می‌خورد؛ نیز از معماری اسلامی نشئت گرفته است. غربی‌ها تمایل بسیار زیاد در پیروی از معماری شرقی یا اسلامی در طول تاریخ از خود نشان داده‌اند. بسیاری از نمونه‌های اولیه ساختمان‌سازی‌های مسکونی، تجاری و دینی از جمله ساختمان‌های کلیساها و کنیسه‌ها نیز متأثر از معماری اسلامی است (فیل پاسکوئینی).

۱۳- نتیجه

معماری اسلامی با گذشت بیش از چهاده قرن دارای یک خصوصیات ویژه و منحصر به فرد شده است و شکوفایی خود را از قرن اول هجری ایجاد کرد و در طول تاریخ به قوام رسید خصوصیات این هنر اسلامی برای قرن‌ها پایدار ماند و هر روز شکوفاتر و درخشندۀ تر گردید. معماری اسلامی بدون هیچ ابهام و تردیدی ملموس‌ترین چهره اسلام است. در بررسی رشد و شکوفایی معماری اسلامی می‌توان به این نتیجه رسید که این هنر در سده‌های ۱۲-۱۳ هجری قمری از نظر ساختار به یک الگوی واحد رسیده و در تمام جهان شاهد پیروی یک الگوی واحد هستیم. در شهرهای اسلامی مکانهای مذهبی، فرهنگی و بهداشتی نماد بر جسته شهر هستند.

می‌توان گفت که معماری در اصل استفاده خلاقانه از توده، فضاء، بافت، نور، سایه، مصالح، برنامه و عناصر برنامه ریزی مانند هزینه، ساخت و فناوری به منظور دستیابی به اهداف زیباشناختی، عملکردی و اغلب هنری است که در معماری دوران اسلامی تجلی می‌یابد. از لحاظ تاریخی معماری اولین هنری بشمار می‌آید که توانست خود را با مفاهیم اسلامی سازگار نموده، از طرف مسلمانان مورد استقبال قرار گیرد. بر این اساس مسلمین باید جایگاه ویژه هنر معماری خود را حفظ کرده و در رشد و شکوفایی آن اهتمام بیشتری از خود نشان دهند تا این هنر اصیل از بین نزود و زحمات چندین قرن شکوفایی و رشد تمدن اسلامی محو و نابود نگردد.

۱۴- منابع

۱. آنتونی سی، آنتونیادس. بوطیق‌های معماری، آفرینش در معماری، جلد دوم: راهبردی محسوس به سوی خلاقیت معماری. سروش، ۱۳۸۶.
۲. آندره گدار تاریخ هنر اسلامی از نگاه آندره گدار، وبگاه بنیاد فرهنگی هنری فیروزه، ۱۴ شهریور ۱۳۸۷.
۳. براون، ادوارد، تاریخ ادبیات ایران، به تصحیح علی اصغر حکمت، از سعدی تا جامی، چاپخانه بانک ملی ایران، تهران، ۱۳۲۷.
۴. بلاذری. أحمد بن يحيى (م ۲۷۹) فتوح البلدان، ترجمه محمد توکل، تهران، نشر نقره، ج اول، ۱۳۳۷ ش.
۵. به مات؛ نجم الدین (۱۳۶۹) شهر اسلامی، ترجمه حلیمی، محمد حسین و اسلامبولچی، منیزه، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
۶. بورکهارت، تیتوس، هنر اسلامی: زبان و بیان، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران ۱۳۶۵ ش.
۷. پاسکوئینی، فیل، تاریخچه بناهای متأثر معماری اسلامی در آمریکا
۸. پیرنیا، محمد کریم. آشنایی با معماری اسلامی ایران. سروش دانش، ۱۳۹۲.
۹. ترکمورونو - بررسی معماری ترکی turkmurunu.blogfa.com
۱۰. جام جم آن لاین، هنر دوره عباسیان [/jamejamonline.ir](http://jamejamonline.ir)
۱۱. حاج سید جوادی، سید محسن، آشنایی با هنر و معماری ایران در دوره باستان، [/http://hajsayyedjavady.persianblog.ir](http://hajsayyedjavady.persianblog.ir)
۱۲. دانشنامه رشد، معین الدین شاهرخ تیموری <http://daneshnameh.roshd.ir>
۱۳. دائرة المعارف بزرگ اسلامی - افريقيا، چاپ اول تهران ۱۳۶۹ شمسی
۱۴. راسخون - عصر سلجوقی و شکوفایی هنر معماری و هنر اسلامی قسمت دوم <http://rasekhoon.net/article>
۱۵. عبدالله ابن قتبیه، المغارف، به کوشش ثروت عکاشه، قاهره، ۱۹۶۰ م
۱۶. لغت نامه دهخدا
۱۷. معماری اسلامی از صدر اسلام تا سلجوقیان. وبگاه اهل‌البیت، ۳۰ فروردین ۱۳۹۰.
۱۸. معماری دوره اسلامی در عربستان. وبگاه معماری - اطلاعات معماری، آذر ۲۲ ۱۳۸۸
۱۹. نقره کار، عبدالحمید؛ مجله، پژوهش‌های معماری اسلامی، زمستان ۱۳۹۲، سال اول - شماره ۱ صفحه - از ۳ تا ۸
۲۰. وبگاه آفتاب - هنر قاجاریه www.aftabir.com

۲۱. وبگاه صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، تاریخ هنر ایران - گروه تحصیلی هنر - هنر مغول
۲۲. ویکی پدیا دانشنامه آزاد، <https://fa.wikipedia.org>
۲۳. هوگ. ج، مارتن. هانری. سبک‌شناسی معماری در سرزمین‌های اسلامی. ۱۳۷۵. ترجمه پرویز ورجاوند.
۲۴. هیلن براند، رابرت. معماری اسلامی. ۱۳۷۷. ترجمه ایرج اعتضاد.
25. Brend, Barbara, Islamic Art, British Museum Library, Third Edition, 1995, P8
26. Davies, Penelope J.E. Denny, Walter B. Hofrichter, Frima Fox. Jacobs, Joseph. Roberts, Ann M. Simon, David L. Janson's History of Art, Prentice Hall; 2007. Upper Saddle River, New Jersey. Seventh Edition, ISBN 0-13-193455-4
27. <http://www.jstor.org/stable/3263914>. Annemarie Schimmel and Barbar Rivolta, The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series, Vol. 50, No. 1, Islamic
28. Islam", The New Encyclopedia Britannica (2005)
29. Maria Eva Subtelny, «Ba ḫbur's rival relations: a study of kinship and conflict in 15 th - 16th century Central Asia», Der Islam, Vol. 66, no. 1
30. Marilyn Jenkins-Madina, Richard Ettinghausen and Architecture 1250-650. Yale University Press, ISBN 0-300-08869-8
31. O. Grabar (2006), p.87
32. The Arab Contribution to Islamic Art: From the Seventh to the Fifteenth Centuries, Wijdan Ali, American Univ in Cairo Press, December 10 1999, ISBN 977-424-476-1 P13

Satiety on Islamic Architecture

Abbas Rahbari¹; Aliasgar khosravi²; Farideh Mohamadi³

¹ Faculty member of the University farhangiyan shahid modares sannadag Iran.

²PH.D Candidate in History and Islamic Civilization, Islamic Azad University, Khomein, Iran

³Graduate student paiting stat university ferdos. mashhad Iran

---

Abstract

By examining the history of architecture in the Islamic civilization we know of many lands conquered by Muslims, who were acquainted with the experience and capabilities of artistic people. Damascus by the Umayyad rulers selection as the capital of the caliphate, Islamic art is one of the development was the emergence of new styles. Other Islamic states and also according to the affected areas Fthshdh architecture, Islamic art brought to glory and prosperity. This essay is to examine the Islamic states on the development of architecture in different periods of pay. Collecting this article descriptive, historical, and efforts to form usable content is available to readers.

Keywords: architecture, Islam, art, history, architecture, Islamic sites

---